

М.А.Ковальчук*

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ

На підставі маловідомих документів, спогадів сучасників і матеріалів преси реконструйовано перебіг Лютневої революції в регіонах України, висвітлено характер революційних перетворень, що відбувалися в березні 1917 р.

Повалення царату внаслідок Лютневої революції 1917 р. стало поворотним пунктом в історії народів Російської імперії, які після падіння самодержавства пережили справжнє національне й політичне відродження. Здобув можливість національного розвитку й український народ, в історії якого розпочався новий етап боротьби за національну державність.

Як не дивно, тематика Лютневої революції 1917 р. в Україні досліджена в історіографії недостатньо. У радянській історичній літературі лютнево-березневі події 1917 р. на території України описувалися зазвичай дуже стисло, не заглиблюючись у деталі¹. Єдиною спеціальною працею з даної теми, що вийшла друком у СРСР, була одностороння й тенденційна, як і решта радянських публікацій, монографія В.Харитонова (1966 р.)², який розглядав період Лютневої революції в Україні лише крізь призму діяльності більшовиків, які насправді на той час були нечисленним політичним угрупованням, яке не мало значного впливу на суспільство. Розгортання ж, власне, національного руху в Україні, діяльність російських ліберальних та демократичних сил радянський дослідник практично «не помітив»³. Утім, наприкінці 1980-х рр. історики СРСР справедливо визнали, що проблематика Лютневої революції в Україні не здобула належного висвітлення в радянській історичній літературі⁴. Українські діаспорні автори здебільшого оминали увагою лютнево-березневі події 1917 р., оскільки національний рух на той час не відігравав значної ролі у внутріполітичному житті країни, переживаючи етап свого організаційного становлення. У працях українських емігрантських дослідників з історії Центральної Ради події в Україні під час власне Лютневої революції майже не висвітлювалися⁵. Фактично не приділяють цій темі належної уваги й сучасні українські історики – в узагальнюючих працях з історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.⁶, дослідженнях доби Центральної Ради⁷ чи українського національного руху в 1917 р.⁸ тема Лютневої революції та розгортання в Україні революційно-демократичних процесів розкрита досить слабо. Зокрема, практично не відображено перебіг подій в українській провінції. Переважна більшість дослідників, торкаючись тематики Лютневої революції, фокусуються на подіях, які розгорталися в Києві, цілковито ігноруючи революційні перетворення в інших регіонах країни. Тож, спираючись на маловідомі документи, які зберігаються сьогодні в архівосховищах України та Росії, повідомлення тогочасної преси, а також спогади сучасників, ми спробували реконструювати перебіг Лютневої революції в різних регіонах України, проаналізувати характер революційних перетворень та визначити їх головні риси й особливості.

***

Сувора зима 1916–1917 рр. викликала серйозні транспортні ускладнення в Російській імперії. Залізничні колії було заметено снігом, а порушення транспортного сполучення призвело до розладнання продовольчого й паливного по-

---

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

стачання в країні. Селяни за негоди часто не наважувались виїздити на міські базари, міські ж пекарні, як і чимало промислових підприємств, унаслідок відсутності пального не могли працювати. Наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. (тут і далі всі дати подано за новим стилем – *М.К.*) продовольча криза охопила й Петроград – на вулицях імперської столиці з'явилися довжелезні черги, мешканці почали гарячково скуповувати хліб⁹. Водночас унаслідок відсутності пального зупинилися петроградські заводи й десятки тисяч робітників опинилися на вулиці. 8 березня 1917 р. петроградські робітники на знак протесту проти нестачі продуктів влаштували мітинги й демонстрації, які відразу ж переросли в стихійний страйк (страйкувало близько 130 тис. осіб)¹⁰. Наступного дня в Петрограді розпочалися вуличні сутички між демонстрантами й поліцією. 10 березня на вулиці вийшло близько 200–300 тис. робітників, а 12 березня на бік повсталого народу майже в повному складі перейшли запасні батальйони лейб-гвардії Павловського, Преображенського та Литовського полків (оскільки російська гвардія значною мірою поповнювалася з губерній України, серед вояків цих запасних частин було чимало українців)¹¹. Столиця фактично опинилася в руках повсталих; цар увесь цей час перебував на фронті. Державна дума, в середовищі якої панували опозиційні до царату настрої, виділила зі свого складу тимчасовий комітет на чолі з М.Родзянком, на який покладалося виконання функцій кабінету міністрів. До складу комітету ввійшли представники різних політичних сил – від поміркованих націоналістів до соціал-демократів (меншовиків)¹². Майже одночасно, 12–13 березня 1917 р., виникла й петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, до складу якої ввійшли кілька тисяч представників пролетаріату столичних заводів та вояцьких мас петроградського гарнізону – здебільшого члени або симпатичні партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів¹³. 14 березня петроградська рада робітничих і солдатських депутатів видала наказ №1 по військах столичного гарнізону про запровадження виборного начала в усіх військових частинах, скасування «чинопочитання» й титулування офіцерів, підпорядкування підрозділів лише наказам ради тощо¹⁴. Відтак, Петроград опинився в руках повсталих.

Першим містом в імперії, що підтримало революцію, стала Москва, в якій вже з 13 березня відбувалися страйки та маніфестації. Наступного дня мітинги на підтримку петроградських подій пройшли у Твері, Нижньому Новгороді, Самарі, Саратові¹⁵. Після цього революційні маніфестації прокотилися багатьма іншими містами імперії Романових.

15 березня тимчасовий комітет та петроградська рада робітничих і солдатських депутатів оголосили про створення Тимчасового уряду Росії, головою та міністром внутрішніх справ в якому став земський діяч зі стажем, голова Всеросійського союзу земств і міст князь Г.Львов¹⁶. Переважну ж більшість міністрів становили представники ліберально-демократичних російських партій – конституційні демократи (кадети) й октябристи. Того ж дня імператор підписав маніфест про зречення від престолу на користь свого брата великого князя Михайла Олександровича Романова, надавши тим самим Державній думі виключне право встановлювати новий конституційний лад у Росії та визначати місце монархії в ньому¹⁷. Коли ж 16 березня великий князь також зрікся трону, це означало кінець самодержавства – Росія стала республікою.

У Києві падіння царської влади відбулося безкровно – 16 березня 1917 р. з ініціативи міської думи та земських організацій було створено виконавчий комітет київської ради об'єднаних громадських організацій, який очолив товариш міського голови М.Страдомський. Виконком ухвалив рішення всебічно координувати свою діяльність із діями петроградського Тимчасового уряду. Київський губернатор граф Ігнат'єв не виявляв намірів протидіяти новій владі – без будь-яких перешкод із його боку виконавчий комітет призначив зі свого складу ко-

місарів до всіх установ місцевої влади для нагляду за їх діяльністю¹⁸. Попри викликане звістками про революцію загальне піднесення, у Києві зберігався лад і спокій, розпочалася організація народної міліції. 16 березня губернатор телеграфував до міністерства внутрішніх справ у Петрограді: «У Києві ... до цього часу спокій не порушувався. Населення спокійне. Робітники продовжують свою працю»¹⁹. За кілька днів виконавчий комітет остаточно перебрав на себе функції міської влади. «Уся влада має належати виконавчому комітету, – ішлося у відозві комітету до киян від 18 березня 1917 р. – Ніхто без нього не може видавати розпоряджень у справах охорони громадського спокою в місті, ніхто не має ані формального, ані морального права закликати до будь-яких виступів і активних дій без відома й згоди виконавчого комітету»²⁰.

17 березня 1917 р. в Києві виникла міська рада робітничих депутатів. На установчих зборах були присутні 230 делегатів від робітничих колективів 80 київських фабрик, заводів та майстерень. Переважну більшість із них становили російські соціал-демократи (меншовики) та соціалісти-революціонери²¹. Київська рада робітничих депутатів діяла як представницький орган міського пролетаріату, відтак одразу ж делегувала своїх представників до виконавчого комітету ради об'єднаних громадських організацій.

Українська громада Києва, отримавши звістки про революцію, 17 березня 1917 р. виділила зі свого складу Центральну Раду для здійснення керівництва національним рухом у нових політичних умовах²². Головою Центральної Ради заочно було обрано знаного українського історика й громадсько-політичного діяча М.Грушевського, який на той час перебував на засланні поза межами України, у Москві. 22 березня з'явилася перша відозва Центральної Ради до українського народу із закликом дотримуватися спокою, гуртуватися в політичні товариства, українські культурно-просвітницькі, економічні організації й «спокійно, але рішуче» вимагати від нового російського уряду задоволення національних потреб українського народу – насамперед надання Україні автономії²³. Саме в боротьбі за національно-територіальну автономію України Центральна Рада й убачала головний сенс своєї подальшої діяльності.

19 березня до України з Петрограда наспіло розпорядження про тимчасове усунення з керівних посад усіх імперських губернаторів та віце-губернаторів – управління губернією переходило до голів губернських земських управ, що мали діяти як комісари Тимчасового уряду. Того ж дня голова київської губернської земської управи М.Суковкін прийняв на себе нові обов'язки²⁴.

Треба сказати, що не лишалася осторонь політичних подій у цей час і російська армія, запіллям якої фактично були українські землі. 18 березня головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О.Брусилов звернувся до населення фронтового району із закликом згуртуватись для боротьби з ворогом: «Закликаю ж населення району Південно-Західного фронту забути суперечки, припинити незгоду; закликаю всіх до єднання, збереження необхідного для успіху ладу й спокою, до беззастережного послуху новому урядові й усім виконуваним його розпорядженням військовим і цивільним властям; усі ми служимо одній спільній справі – захисту батьківщини для її щастя та процвітання»²⁵.

В українських губерніях, як і в усій Російській імперії, переважна більшість населення зустріла революцію з ентузіазмом. Встановлення нової влади в провінції відбувалось мирно й безкровно, більшою чи меншою мірою повторюючи події в Києві.

Так, на Чернігівщині ще напередодні революції спалахнула продовольча криза, унаслідок чого ситуація на місцях була досить напруженою. Отримавши перші звістки про петроградські події, чернігівський губернатор барон Гревеніц спочатку заборонив пресі друкувати будь-яку інформацію з цього приводу. Коли ж часопис «Чернігівське слово» вмістив на своїх шпальтах відомості про ре-

волюцію, наклад навіть було конфісковано, але частина примірників уже надійшла в продаж. Чернігівський губернський земський з'їзд, що саме зібрався в середині березня 1917 р., звернувся до губернатора з проханням поінформувати населення про петроградські події. Тим часом у Чернігові на ґрунті поширення різноманітних чуток розпочалися заворушення, а губернатор поступово втрачав контроль над ситуацією. 18 березня у пресі було надруковано текст зречення імператора²⁶. Наступного дня, після появи розпорядження Тимчасового уряду про усунення губернаторів та віце-губернаторів з їхніх посад, до виконання обов'язків чернігівського губернського комісара приступив голова губернської земської управи А.Бакуринський. Зміна влади відбулася безкровно, за цілковитої підтримки мешканців міста. Був створений також комітет представників громадських організацій Чернігова, який очолив колишній депутат Державної думи, відомий український діяч, член Товариства українських поступовців (ТУП) І.Шпраг²⁷. Уже 22 березня 1917 р. в Чернігові відбулась перша вулична демонстрація на честь революції, в якій узяли участь понад 20 тис. осіб²⁸.

У Полтаві губернатор Моллов сам повідомив про революцію на засіданні міської думи. 18 березня 1917 р. він уже телеграфував голові Тимчасового уряду князю Львову про визнання нової влади: «Доповідаю вашій світлості, що всі чини адміністрації Полтавської губернії на чолі зі мною, усі урядові установи в межах губернії, чини корпусу жандармів, чини повітової міської поліції віддають себе в розпорядження нового уряду. Служба Росії, новому урядові виконуватиметься й виконуватиметься чесно»²⁹. Того ж дня в місті абсолютно мирно відбулася кількатисячна демонстрація робітників та вояків на підтримку революції³⁰. На мітингу виступили з промовами відомий російський письменник В.Короленко, голова полтавської організації кадетів Імшенецький та ін. Від імені українських організацій виступав молодий лідер українських есерів М.Ковалевський, який під оплески присутніх заявив, що «український нарід приніс великі жертви в боротьбі за новий вільний лад ... тому і його голос має вирішальне значення в будові нового ладу»³¹. Упродовж короткого часу в Полтаві було організовано губернський і міський комітети громадських організацій; виникла й міська рада робітничих депутатів³². Усе пройшло загалом мирно й лише в Кременчуці сталися ексцеси – вояки й робітники вчинили безчинства, розгромивши поліцейські дільниці й жандармське управління³³.

У Харкові губернатор спершу заборонив друкувати будь-які відомості про створення в Петрограді Тимчасового уряду. Наклад часопису «Южный край», що наважився надрукувати повідомлення про падіння царату, 15 березня було конфісковано поліцією. Готуючись до можливих сутичок, губернатор навіть викликав до Харкова військовий підрозділ із Балаклеї³⁴. Проте ситуація поступово виходила з-під його контролю – у місті почалися відкриті збори робітників, що поступово переросли в мітинги. Відбулися вибори до ради робітничих депутатів, що зібралася на своє перше засідання ввечері 15 березня³⁵. Того ж дня в Харкові виник міський громадський комітет із членів міської думи та представників найбільших громадських, кооперативних і робітничих організацій. 16 березня відбулася перша відкрита масова демонстрація населення Харкова, участь в якій узяли й військові частини харківського гарнізону, що перейшли на бік революції³⁶. Поліція, до речі, також на цей час уже перейшла на бік народу. Було заарештовано жандармське керівництво, обрано нове військове начальство. Губернатора було усунено від влади й уже опівдні 17 березня перед міською думою на знак підтримки революції продефілювали підрозділи харківської залози з червоними прапорами³⁷. Того ж дня до складу громадського комітету було включено членів організації Всеросійського земського союзу та представників повітових земств, що автоматично перетворило його на губернську владу³⁸.

У губерніях Правобережної України місцева адміністрація не чинила опору поширенню революції. У Вінниці, тимчасовому губернському центрі Поділля (адже Кам'янець-Подільський був розташований у безпосередній близькості до лінії фронту), 16 березня виник Тимчасовий комітет громадських організацій, а 20 березня відбулося перше засідання міської ради робітничих депутатів³⁹. Губернатора мирно, без кровопролиття, було усунено з посади. У Житомирі 16 березня 1917 р., після одержання звісток про Лютневу революцію, відбулося засідання представників громадських організацій міста. Було видано відозву до населення з повідомленням про останні події в Петрограді, а 17 березня створено комітет об'єднаних громадських організацій⁴⁰. Виконавчий комітет громадських організацій для «розрядки» атмосфери заарештував редактора правого російського часопису «Жизнь Волыни» генерала Красильникова⁴¹. 20 березня розпочалося створення губернської міліції, а через кілька днів було ліквідовано жандармське управління. 22 березня відбулися установчі збори міської ради робітничих депутатів⁴².

У Південній Україні, з її етнічно строкатим населенням і зосередженим у промислових центрах численним пролетаріатом, зміна влади супроводжувалася сплеском політичної активності з боку російських демократичних партій та угруповань радикально-соціалістичного забарвлення.

В Одесі вже 13 березня російські та єврейські соціалістичні організації довідалися із телеграфних повідомлень про петроградські події. Завадити поширенню чуток про революцію одеська поліція не змогла. За умов фактичної бездіяльності херсонського губернатора в Одесі виникла рада громадських організацій, що закликала населення згуртуватися для підтримки Тимчасового уряду. Містом прокотилася хвиля демонстрацій та мітингів на підтримку революції. Українська громада Одеси, незважаючи на відсутність зв'язку з Києвом, уже з перших днів революції діяла надзвичайно активно. Було створено Одеський український керівничий комітет на чолі з адвокатом С.Шелухіним, а серед молоді військових навчальних закладів виникли численні українські військові організації⁴³. У ці ж дні нагадали про себе й одеські чорносотенці, що час від часу закликали на мітингах громити євреїв як головних винуватців падіння монархії. Подекуди справа одними словами не обмежувалася – доходило до бійок⁴⁴. Та все ж серйозних ексцесів не було, а ситуація в Одесі в цілому залишалась під контролем місцевої влади, яка фактично підпорядковувалась Тимчасовому уряду. З 19 березня 1917 р. в місті розпочала свою діяльність новообрана рада робітничих депутатів та представників армії й флоту⁴⁵.

18 березня 1917 р. в Херсоні виник комітет громадського спокою й безпеки на чолі з міським головою Є.Яковенком⁴⁶. Представники військових частин гарнізону утворили раду солдатських депутатів, а робітники 20 березня створили раду робітничих депутатів. У Миколаєві перші звістки про Лютневу революцію супроводжувалися загальною демонстрацією робітників. Населення стежило за новинами з Петрограда. 18 березня міська дума, громадські організації та представники гарнізону створили об'єднаний громадський комітет⁴⁷. Поліція на цей час уже перейшла на бік народу – миколаївський поліцмейстер повідомляв міському голові: «Весь склад поліції міста Миколаєва сьогодні на рапорті вповноважив мене донести вашому високоблагородію, що палко вітаючи падіння старої влади й радіючи разом із народом розкріпаченню багатостраждальної батьківщини, одностайно приєднуємося до нового уряду»⁴⁸. 20 березня в місті виникла рада робітничих депутатів, а за кілька днів – рада військових депутатів⁴⁹.

На Катеринославщині про петроградські події довідалися 15 березня з часописів. Губернатор не намагався перешкоджати поширенню сенсаційної звістки, проте вона була настільки несподіваною, що захопила зненацька навіть місцевих революціонерів. У Луганську, Юзівці, Горлівці, Кадіївці, Маріуполі, Алчевську

та інших містах і містечках Донбасу вже 15 березня прокотилася хвиля робітничих мітингів і демонстрацій⁵⁰. У самому ж Катеринославі на міських підприємствах розпочалися мітинги й заворушення. Для обговорення ситуації й ужиття невідкладних заходів щодо дотримання ладу в місті зібралася засідання представників громадських організацій, на якому й було створено раду громадських організацій та її виконавчий комітет⁵¹. На засідання несподівано для його учасників з'явився катеринославський губернатор Чернявський, який під оплески присутніх заявив про свій перехід на бік нової влади. Того ж дня губернатор видав наказ усім губернським установам підпорядкуватися Тимчасовому урядові та його органам влади⁵². Будь-який виступ проти революції мав бути суворо покараний. За кілька днів до виконання обов'язків катеринославського губернського комісара приступив голова губернської земської управи Гесберг. 17 березня на перше засідання зібралася щойно обрана міська рада робітничих депутатів, яка вже з перших днів свого існування мала значний вплив на робітництво⁵³.

Ради робітничих депутатів виникли в усіх без винятку промислових центрах Донецького басейну – у Луганську, Бахмуті, Краматорську, Макіївці, Єнакієвому, Попасній, Щербинівці, Горлівці. 17 березня виникла рада в Юзівці, 19 березня – у Слов'янську, Гришиному, Павлограді, 21 березня – у Дружкові⁵⁴. Швидко організувалась також робітнича міліція й солдатські комітети запасних військових частин.

На Кримському півострові перші звістки про революцію населення зустріло спокійно – хвилювання відбувались лише серед особового складу російського Чорноморського флоту. У Севастополі 14 березня відбувся масовий мітинг моряків-чорноморців, під звуки «Марсельези» на щоглах кораблів, укріпленнях і казармах морської піхоти було піднято червоні прапори⁵⁵. 16 березня у кримській пресі з'явилась телеграма командувача Чорноморського флоту віце-адмірала О.Колчака, в якій він, повідомляючи про заворушення в Петрограді, наказував «усім чинам Чорноморського флоту та ввіреном мені сухопутним військам продовжувати твердо й несхитно виконувати свій обов'язок перед государем імператором і батьківщиною»⁵⁶. Проте після одержання на флоті офіційних відомостей про падіння царату настрої абсолютної більшості моряків були на боці революції. Таврійський губернатор М.Княжевич був так само безсилий щось вдіяти. У Сімферополі, Феодосії, Керчі та інших містах Криму утворилися комітети громадських організацій і ради робітничих депутатів. 22 березня до виконання обов'язків таврійського губернського комісара приступив голова губернської земської управи Я.Харченко⁵⁷. Нова влада утвердилась на півострові.

Зміна влади відбувалася в атмосфері величезного суспільного піднесення, що межувало із втратою відчуття реальності. При цьому ненависть до будь-яких ознак старого режиму стала обов'язковим атрибутом перетворень. «Заарештували всю поліцію й жандармів для відправки їх в окопи на фронт. Поліція й жандармерія були замінені робітничою міліцією, – згадував учасник подій на Катеринославщині. – Грабунків, ексцесів у перші дні існування Тимчасового уряду майже не було. Переверот був настільки великим, що кримінальні й закостенілі злочинці ледь що самі не організували свій союз і видали свою декларацію... На фабриках, заводах майже не працювали. Був час мітингів, партійних суперечок...»⁵⁸. Хвиля стихійних арештів і затримання представників старої влади прокотилася багатьма містами України в перші дні після перемоги революції. Щоправда, не всі сучасники захоплювалися саме такими методами встановлення нового ладу. «Цілу масу служачих у старій поліції викидали просто на вулицю з тавром «слуг старого режиму», молодших відправляючи просто на фронт в ряди армії... – зазначав у спогадах Д.Дорошенко. – Створювався відразу кадр людей непримиримо озлоблених, зручних, вправних, яких життєвим завданням являлось допомагати поваленню нового ладу, який не давав їм місця в житті»⁵⁹.

До кінця березня 1917 р. виконавчі комітети громадських організацій, що мали слугувати органами нової революційної влади на місцях, остаточно конституювались у всіх губернських і більшості повітових міст України. Вертикаль губернської й повітової влади перебрали на себе земські управи, яким терміново довелося опановувати адміністративні функції. Доповнювали схему організації влади в містах ради робітничих і солдатських депутатів, яких в Україні до кінця березня 1917 р. налічувалося 43, що було значно більше, аніж під час революції 1905 р. (тоді їх було лише 13)⁶⁰. Очевидно, саме досвід першої російської революції допоміг робітництву міст України так швидко самоорганізуватися.

Висока чутливість пролетаріату до політичних гасел моменту робила новостворені ради робітничих і солдатських депутатів осередками активної політичної боротьби. Ради часто декларували не лише намір відстоювати права робітничого класу, але й готовність захищати революцію від зазіхань буржуазії. Тон подібним заявам задавала Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, яка із самого початку свого існування, виступаючи з позицій класової боротьби та революційного «первородства», намагалася поставити діяльність «буржуазного» Тимчасового уряду під свій контроль⁶¹. В Україні ця позиція знайшла відгук передусім серед рад промислово розвинутих південно-східних регіонів. 28–30 березня 1917 р. в Бахмуті відбулася конференція рад робітничих і солдатських депутатів, яка ухвалила, що «пролетаріат і в сучасний момент у всіх виступах має керуватися винятково класовою політикою», а також закликала робітників «усіма засобами закріпити позицію федеративно-демократичної республіки та бути напоготові проти можливих зазіхань з боку буржуазії»⁶². Найактивнішим розпалювачем класової ворожнечі була на той момент нечисленна й невлизова Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків). Уже після перших звісток про падіння царату більшовики оголосили, що революція є «буржуазно-демократичною» і пролетаріат має боротися за відвоювання влади в буржуазії (в Харкові більшовики відкрито розповсюджували листівки із закликом до громадянської війни)⁶³. Загострення політичного протистояння в революційному таборі неминуче загрожувало подальшою ескалацією «класової боротьби».

Ще однією важливою проблемою, яка окреслилась уже в перший тиждень після приходу до влади Тимчасового уряду, стала відсутність у новій влади засобів для контролю ситуації на місцях. Колишній адміністративний апарат загалом перейшов у спадок новій владі, за винятком відомства, покликаного охороняти закон і стежити за дотриманням ладу й спокою на місцях – поліції. Царську поліцію й жандармерію в лічені дні розігнали, а їх функції виконувала набрана з добровольців народна міліція. Проте, з огляду на непрофесійність міліціонерів, органи революційної влади на місцях нерідко вдавалися до послуг колишніх поліцейських. Так, у Полтаві за кілька днів після зміни влади до складу народної міліції було зараховано всіх поліцейських, які дали «врочисту обіцянку вірою й правдою чесно служити новому ладові»⁶⁴. Та все ж забезпечити правопорядок на місцях революційна влада виявилась не в змозі, що дуже швидко далось взнаки. Фактична відсутність карального апарату породжувала безкарність, яка в революційних умовах легко могла обернутись в анархію й безладдя.

Уже наприкінці березня 1917 р. почала вимальовуватись загроза поширення анархії в армії. Теренами України (західна Волинь та східна частина Галичини) простягався один із найбільших і найважливіших російських фронтів – Південно-Західний, головнокомандувачем якого був генерал О.Брусилов, найвидатніший воєначальник царської армії і герой названого його ім'ям літнього наступу 1916 р. Загальна чисельність військ фронту на 14 березня 1917 р. становила понад 2,7 млн вояків⁶⁵. Південна Україна була головною тиловою базою

Румунського фронту (понад 1,3 млн російських і 200 тис. румунських вояків), який пролягав по території Румунії та Бессарабії⁶⁶. На Кримському півострові та Чорноморському узбережжі розташовувалися бази російського Чорноморського флоту (400 кораблів, 48 тис. матросів і офіцерів)⁶⁷. Крім цього, Україна була основним районом зосередження резервів та запасних частин російської армії. Так, на початку 1917 р. військова залога Києва налічувала 35 тис. вояків, Одеси – 50 тис., Харкова – 40 тис., Катеринослава – 20 тис., Полтави – 15 тис. Загальна чисельність запасних і резервних російських військ, розквартированих у містах України, досягала на час революції 400 тис. осіб⁶⁸.

Вояцька маса зрозуміла революційні події й падіння царату як пролог до завершення війни й проведення довгоочікуваної земельної реформи. Тимчасовий уряд і Петроградська рада були безсилі проти небажання солдат гинути за чужі інтереси. Якщо впродовж лютого 1917 р. з Петроградського військового округу було направлено на фронт близько 23 тис. вояків, то в березні – заледве 3 тис.⁶⁹ Тимчасовий уряд, не бажаючи вдаватись до репресій, був змушений залишити війська в запллі.

На етапно-розподільчих пунктах Києва вже 22 березня 1917 р. три маршеві команди 151 пішої дружини відмовилися вирушати на фронт⁷⁰. У запасних частинах, а також у діючій армії розпочалося дезертирство. 25 березня головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О.Брусилов розіслав у війська телеграму з наказом «ужити всіх заходів шляхом організації облав і встановлення вартових на вузлових пунктах для затримання дезертирів та повернення їх у частини»⁷¹. Проте змінити становище самими лише репресіями було неможливо. «Які б гучні фрази не лунали від імені «ради робітничих і солдатських депутатів», змучений війною та жахливими поневіряннями вояк не підніметься духом більше, аніж він піднімався при царі...» – занотував 24 березня 1917 р. до свого щоденника командир 4 Фінляндської дивізії генерал В.Селивачов⁷².

У військах активно діяли агітатори революційних партій, які закликали вояків боротися зі «старорежимними» порядками в армії та вели антивоєнну пропаганду. 25 березня генерал О.Брусилов повідомляв військовому міністрові Тимчасового уряду О.Гучкову, що «боротися з величезним напливом у військо різноманітних відозв і проникненням антиімперіалістичної пропаганди дуже важко»⁷³. Дисципліна у військових частинах невпинно падала залежно від того, як зростало напруження у відносинах між вояками та офіцерами. Невдовзі розпочалося зміщення командирів вояками, запровадження у війську «виборного начала» та створення солдатських комітетів. Даремно командування намагалося переконати вояцьку масу, що наказ №1 Петроградської ради робітничих депутатів про виборне начало у військових частинах призначався лише для петроградського гарнізону... «Можна бути невдоволеним своїм начальником, але для вияву цього й для доведення до відома старших начальників є встановлені законом шляхи,» – переконував у своєму наказі головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О.Брусилов⁷⁴. Проте все було марним.

Поширення в армії дезертирства й масове падіння дисципліни дедалі частіше супроводжувалось ексцесами у прифронтовій смузі Поділля й Волині. Розагитовані вояки чинили безчинства проти населення, громили поміщицькі маєтки та великі господарства. Так, наприкінці березня 1917 р. лише в районі с. Дідковичі Луцького повіту було спалено 6 поміщицьких маєтків⁷⁵. Загалом присутність на Правобережній Україні величезної маси озброєних людей, що поступово виходили з-під контролю своїх командирів, віщувала краю чималі проблеми вже в найближчому майбутньому.

Під враженням від перемоги революції як російське, так і українське суспільство далеко не відразу звернуло належну увагу на проблеми адміністративного характеру. Лише події наступних місяців з усією очевидністю показа-

ли, що криза адміністративного управління та падіння дисципліни у військах можуть призвести до втрати центральним урядом контролю над ситуацією в країні. Утім, у лютнево-березневі дні 1917 р., в атмосфері загального піднесення, мало хто із сучасників міг передбачити загрозові наслідки зламу старого адміністративного апарату, а також залучення багатомільйонних вояцьких мас до політичних процесів. Майже не усвідомлювалася небезпека класової боротьби, – адже, за логікою речей, із перетворенням Росії на демократичну республіку класові суперечності втратили свою колишню гостроту. Здавалося, саме соціальна революція й мала запобігти соціальній катастрофі. Проте знадобилося зовсім небагато часу, щоб суспільство переконалося в цілком протилежному.

Таким чином, Лютнева революція 1917 р. відкрила в історії Росії нову добу, пов'язану зі спробою утвердження у країні демократичного ладу. Блискавичний переворот у Петрограді, який за лічені дні ліквідував царську владу, а також загальна й беззастережна підтримка революції на місцях засвідчили, що старий режим остаточно втратив підтримку в суспільстві. Перемога революції була швидкою й безповоротною. Усвідомлення тих величезних суспільно-політичних змін, які принесло мешканцям Російської імперії падіння царату, стало головним імпульсом для розгортання революційних перетворень у країні.

Оскільки практично всі без винятку політичні партії були захоплені революцією зненацька, ініціатива формування нової влади на місцях у перші пореволюційні тижні повністю опинилася в руках громадських організацій. В Україні, як і в інших частинах російської держави, саме громадські організації впродовж досить короткого часу фактично замінили собою старий адміністративний апарат. Серед суспільних прошарків найбільшу політичну активність у цей час виявив пролетаріат, який єдиний уже в ході революції спромігся організуватися в представницькі класові органи – ради робітничих депутатів. Ознаки дедалі зростаючої активності виявляли й згуртовані в лавах армії на фронті селянські маси. Але таке звичне для революції дезавування багатьох елементів суспільних відносин породило комплекс проблем адміністративного та соціального характеру, які в Україні відчувалися достатньо гостро ще й унаслідок розташування на її теренах мільйонних російських армій. Крім того, процес революційних перетворень в Україні із самого початку був позначений наявністю національного чинника – Центральної Ради та інших українських національних організацій. І хоча ця остання обставина майже не привертала уваги російської громадськості на початку революційних перетворень, саме їй невдовзі судилося стати визначальним чинником суспільно-політичного життя України.

¹ Див. наприклад: *Короливский С., Рубач М., Супруненко Н.* Победа Советской власти на Украине. – Москва, 1967. – 579 с. Унікаючи ґрунтовного висвітлення революційних подій в Україні, радянські автори прагнули приховати ту обставину, що більшовицька партія не відігравала в них жодної ролі, а Лютневу революцію 1917 р. представляли, головним чином, як процес утворення рад робітничих і солдатських депутатів. Оскільки ж спочатку більшовики не мали політичного впливу навіть у радах, радянські дослідники не надто воліли звертатися до історії їх створення та діяльності в перші тижні революції. Як наслідок, початковий період історії рад в Україні також висвітлено в радянській історіографії досить слабо (див.: *Гончаренко Н.* Советы Донбасса в 1917 году. – Сталино, 1957. – 133 с.; *Гамрецький Ю.* Ради робітничих депутатів України в 1917 році: період двовладдя. – К., 1966. – 219 с. та ін.).

² Див.: *Харитонов В.* Лютнева революція 1917 року на Україні. – Х., 1966. – 259 с.

³ Так, українському національному рухові наприкінці березня 1917 р. у книзі В.Харитонова відведено лише кільканадцять сторінок (див.: *Харитонов В.* Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.235–243).

⁴ *Историография истории Украинской ССР.* – К., 1986. – С.220.

⁵ Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. – Т.1. – Відень, 1921. – 152 с.; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.І: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 452 с.; *Кравців Б.* 1917-й рік в Україні: від автономії і федерації до незалежності і суверенності // Календар «Свободи» на звичайний рік 1957. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1957. – С.30–32; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). – Т.1. – Торонто, 1970. – 568 с.; *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Український історик. – 1973. – №3/4. – С.99–112; *Личманенко В.* Світло в темряві. – Лондон, 1973. – 48 с.

⁶ Див.: *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. – Т.1. – Л., 1998. – 523 с.; *Українська революція і державність (1917–1920 рр.).* – К., 1998. – 247 с.; *Солдатенко В.* Українська революція: історичний нарис. – К., 1999. – 976 с. та ін.

⁷ *Гамрецький Ю.* Украинская Центральная Рада в 1917 году // Общественные организации в политической системе России 1917–1918 гг. – Москва, 1992. – С.105–112; *Копиленко О.* «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – 204 с.; *Верстюк В.* Українська революція: доба Центральної Ради // Укр. іст. журн. – 1995. – №2. – С.65–78; *Його ж.* Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К., 1997. – 237 с.; *Логвиненко И.* Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. – Глобино, 2000. – 96 с. та ін.

⁸ *Верстюк В.* Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 2003. – №3. – С.63–81.

⁹ *Пайнс Р.* Русская революция. – Кн.1: Агония старого режима 1905–1917. – Москва, 2005. – С.372–373.

¹⁰ Там же. – С.373–374.

¹¹ Февральская революция 1917 года (Документы Ставки Верховного главнокомандующего и штаба главнокомандующего армиями Северного фронта) // Красный архив. – 1927. – Т.21. – С.4–7; *Френкин М.* Русская армия и революция 1917–1918. – Мюнхен, 1978. – С.39; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934. – С.330–331.

¹² Большевизация петроградского гарнизона в 1917 г.: Сборник документов. – Ленинград, 1932. – С.VI; *Миллюков П.* История второй русской революции. – Минск, 2002. – С.37.

¹³ До складу ради ввійшли близько 60 членів петроградської організації Української соціал-демократичної робітничої партії на чолі з Є.Нероновичем та М.Авдієнком, а також член Товариства українських поступовців О.Шульгин (див.: *Авдієнко М.* Лютнева революція в Петрограді і УСДРП // Летопись революции. – 1928. – №1 (28). – С.229–230; *Суровцева Н.* Спогади. – К., 1996. – С.61; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.3. – С.317).

¹⁴ *Пайнс Р.* Русская революция. – Кн.1. – С.406–407.

¹⁵ Там же. – С.438.

¹⁶ *Миллюков П.* История второй русской революции. – С.40–41.

¹⁷ *Пайнс Р.* Русская революция. – Кн.1. – С.420.

¹⁸ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф.1788. – Оп.2. – Д.105. – Л.16; Совет общественных организаций // Киевлянин. – 5 марта 1917 г. – №64. – С.1.

¹⁹ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.105. – Л.2.

²⁰ От исполнительного комитета совета объединённых общественных организаций г. Киева // Киевлянин. – 6 марта 1917 г. – №65. – С.3.

²¹ 1917 год на Киевщине: Хроника событий. – Х., 1928. – С.5.

²² *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С.129; *Королів-Старий В.* «Центральна Рада» (згадка) // Тризуб. – 1927. – Ч.16 (74). – С.23; *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.1. – К., 2004. – С.367; *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали.* – К., 1996. – Т.1. – С.37–38.

²³ Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.38.

²⁴ В доме губернатора // Киевлянин. – 7 марта 1917 г. – №66. – С.1.

²⁵ От главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта // Киевлянин. – 7 марта 1917 г. – №66. – С.1.

²⁶ *Щербаков В.* Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С.40–41.

²⁷ Там же. – С.41–42.

- ²⁸ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов 1917–1919: Сборник документов и материалов. – Чернигов, 1957. – С.429.
- ²⁹ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.132. – Л.3.
- ³⁰ Полтавский день. – 6 марта 1917 г. – №54; 7 марта 1917 г. – №55.
- ³¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.243.
- ³² Харитонов В. Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.250.
- ³³ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.132. – Л.7, 159–160.
- ³⁴ Лобахин В. Харьковский совет р. и с. депутатов в марте и апреле 1917 года // Летопись революции. – 1929. – №4 (37). – С.7.
- ³⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сборник документов и материалов в 3-х т. – К., 1957. – Т.1. – С.155.
- ³⁶ Лобахин В. Харьковский совет р. и с. депутатов в марте и апреле 1917 года. – С.10–11.
- ³⁷ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.151. – Л.4.
- ³⁸ Там же. – Л.10.
- ³⁹ Красноленский В. Большевики Подолии перед Октябрём // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.23–24; Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март – ноябрь 1917 г.): Сборник документов и материалов. – К., 1957. – С.204.
- ⁴⁰ По краю // Киевлянин. – 6 марта 1917 г. – №65. – С.3.
- ⁴¹ Май С., Заславский А. Начало революции на Волини // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.47–48.
- ⁴² Харитонов В. Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.252.
- ⁴³ Євтимович В. Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві // Українська бібліотека. – Ч.51. – Л., 1937. – С.88.
- ⁴⁴ Минц С. Совет рабочих депутатов в Одессе (Из воспоминаний 1917 г.) // Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.24–25.
- ⁴⁵ Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота г. Одессы. – 10 марта 1917 г. – №1.
- ⁴⁶ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.152. – Л.30; Липиц В. Херсонщина в 1917 году (Из личных воспоминаний) // Летопись революции. – 1926. – №2 (17). – С.110.
- ⁴⁷ Викторев Е. Первый этап революции на Николаевщине // Летопись революции. – 1927. – №4 (25). – С.51.
- ⁴⁸ Там же. – С.80.
- ⁴⁹ Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов. – 25 марта 1917 г. – №1; Трудовая газета. – 12 марта 1917 г. – №2376.
- ⁵⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий в 4-х т. – Москва, 1957. – Т.1. – С.45.
- ⁵¹ ГАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Д.96. – Л.6.
- ⁵² Там же. – Л.7; Вести из провинции // Киевлянин. – 6 марта 1917 г. – №65. – С.2.
- ⁵³ Бюллетень Екатеринославского временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций. – 5 марта 1917 г. – №2.
- ⁵⁴ Куранов Г. Советы на Артёмовщине между февралём и октябрём 1917 года // Летопись революции. – 1927. – №5–6 (26–27). – С.164; Борьба за власть Советов в Донбассе: Сборник документов и материалов. – Сталино, 1957. – С.11, 12; Известия Совета рабочих депутатов г. Павлограда. – 19 марта 1917 г. – №2.
- ⁵⁵ Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флотії (Спогад учасника) // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч.2. – С.137–138.
- ⁵⁶ Викторев Е. Первый этап революции на Николаевщине // Летопись революции. – 1927. – №2 (23). – С.74.
- ⁵⁷ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – С.5.
- ⁵⁸ Суханов А. «Заднепровье» (1913–1917 гг.) // Летопись революции. – 1923. – №4. – С.105.
- ⁵⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – С.83–84.
- ⁶⁰ Харитонов В. Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.144.
- ⁶¹ Уже 22 березня 1917 р. військовий міністр О.Гучков повідомляв генералові М.Алексєєву, що «Тимчасовий уряд не має якоїсь реальної влади і його розпорядження

здійснюються лише в тому обсязі, який допускає рада робітничих і солдатських депутатів, яка має у своєму розпорядженні найважливіші елементи реальної влади, оскільки війська, залізниця, пошта й телеграф в її руках. Можна прямо сказати, що Тимчасовий уряд існує лише до тієї пори, поки це допускається радою робітничих і солдатських депутатів» (*Шляпников А.* Семнадцатый год. – Москва; Ленинград, 1925. – Т.2. – С.236).

⁶² *Куранов Г.* Советы на Артёмовщине между февралём и октябрём 1917 года // *Летопись революции.* – 1927. – №5–6 (26–27). – С.166; *Борьба за власть Советов в Донбассе: Сборник документов и материалов.* – Сталино, 1957. – С.12–19, 370.

⁶³ *Емельянов-Сурик А.* Харківські більшовики в перші дні Лютневої революції (уривки із спогадів) // *Летопись революции.* – 1931. – №4 (49). – С.108–116; *Лобахин В.* Харьковский совет р. и с. депутатов в марте и апреле 1917 года // *Летопись революции.* – 1929. – №4 (37). – С.11.

⁶⁴ *Харитонов В.* Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.221.

⁶⁵ *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.* – К., 1987. – С.428.

⁶⁶ Там само. – С.500.

⁶⁷ Там само. – С.602.

⁶⁸ *Королевский С., Рубач М., Супруненко Н.* Победа Советской власти на Украине. – С.87.

⁶⁹ *Френкин М.* Русская армия и революция 1917–1918. – Мюнхен, 1978. – С.51.

⁷⁰ *Киевская мысль.* – 11 марта 1917 г. – №70.

⁷¹ *Державний архів Чернівецької області.* – Ф.223. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.245.

⁷² *Из дневника ген. В.И.Селивачёва // Красный архив.* – 1925. – №2 (9). – С.114.

⁷³ *Харитонов В.* Лютнева революція 1917 року на Україні. – С.121.

⁷⁴ *Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года.* – Москва, 1968. – С.39.

⁷⁵ *Крестьянское движение в 1917 году (Сборник документов и материалов).* – Москва; Ленинград, 1927. – С.5.

On the basis of little known documents, memoirs of contemporaries and the press, the author charts the course of the February Revolution in the Ukrainian regions and elucidates the revolutionary changes that took place there in March 1917.